

Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan`da Din-Devlet İlişkileri

Asaf Ganbarov*

Öz

Bağımsızlıktan sonra (1991) Azerbaycan`da din-devlet ilişkilerini ele alan bu çalışmamızda Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası`nda laiklik ilkesi, devlet-din ilişkileri, din özgürlüklerini temin eden ilgili maddeler incelemeye tabi tutuldu. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası`nda, uluslararası insan hakları sözleşmelerinde beyan edilen din ve vicdan özgürlüklerinin genellikle sağlandığı görüldü. Din alanına getirilen bazı kısıtlamaların ise daha çok bu yasaların uygulamasındaki yetersizliklerden kaynaklandığı tespit edildi. Ayrıca toplumun dinî eğitim düzeyinin düşük olması nedeniyle dışa bağlı radikal dinî gruplara karşı savunmasız olması, dinî alanda bazı kısıtlayıcı yasal düzenlemeleri gerektirmektedir. Azerbaycan Hükümeti, bağımsızlığın ilk yıllarında sıkı seküler politika yürütmekteydi. Günümüzde ise hükümet, geleneksel dinlere (Şii ve Sünni İslam, Ortodoks Kilisesi, Yahudilik) finansal destek kapsamında daha çok dinî politika izlemektedir. Ayrıca bu finansal desteklerde, çoğunluk ve azınlık gibi dinî gruplar arasında herhangi bir ayrımcılığa yol verilmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, din-devlet ilişkileri, laiklik, tolerans.

Abstract

Religion-State Relationships in Azerbaijan After Independence

This article deals with religion-state relationships after independence (1991) in Azerbaijan. We examine the secularism principle, religion-state relations and laws that provide religious liberties in Constitution of Azerbaijan Republic. We find that the Constitution generally provides the religious liberties that are declared in international human rights conventions and the restrictions that occurred in religious sphere usually caused by deficiencies in implementation of these laws. In addition, the insufficient religious education makes society more vulnerable to external radical religious groups and this factor requires some legal restrictions. While Azerbaijani Government was implementing strict secular policies in early period of independence, it turned into more religious policies in way of financial aids to traditional religious communities. (Shia and Sunni Islam, Ortho-dox

* Dr., Bakü İslam Üniversitesi, Din Sosyolojisi Öğretim Üyesi, asafganbarov@hotmail.com

Asaf Ganbarov

Church, Judaism) Also there isn't any discrimination between majority and minority religious groups in regard of financial aids.

Key Words: *Azerbaijan, religion-state relationships, secularism, tolerance.*

Atıf: Asaf Ganbarov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan`da Din-Devlet İlişkileri", *KTÜİFD* 4, sy. 1 (Bahar 2017): 101-126.

Giriş

Azerbaycan 20. yüzyıl içinde çok büyük değişimlere sahne olmuştur. Ateizm politikasını uygulayan Sovyetler Birliği'nde 70 yıldan fazla yaşayan Azerbaycan toplumu, her alanda olduğu gibi, dinî hayatta da çok büyük değişim ve farklılaşmalar yaşamıştır. Sovyet rejiminin dine karşı takip ettiği politikayı, "Sovyet toplumunda dinin ortadan kaldırılması" şeklinde ifade etmek mümkündür. Dini yok etme amacıyla yürürlüğe konulan politikalar kapsamında Sovyet Azerbaycanı'nda 1920 yılından itibaren bütün şeriat mahkemeleri, vakıflar ve dinî okullar tamamen ortadan kaldırılmış ve 1913 yılında 24.000'i aşan camilerin sayısı 300'e indirilmiştir. Geriye kalan dinî kurumlar ise belirli idari birimler aracılığı ile denetim altına alınmıştır.¹ 1920 yılında başlayan camileri kapatma yolundaki kampanya İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin savaşı kaybetme tehlikesi ortaya çıkana kadar devam etmiştir. Artık 1941 yılına kadar Sovyetler Birliği'nde bulunan camilerin %75'i kapatılmış; kapatılan camiler kulüp, kıraathane, sinema, kolhoz binası, medeniyet evleri gibi maksatlarla kullanılmış, bir kısmı da yeni inşaatlar yapmak için sökülüp inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır.² Sovyet rejimi dine yönelik politikasını II. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda değiştirmek zorunda kaldı. Savaş döneminde Sovyet hükümeti, devletin İslam ve Müslümanlarla ilgili politikalarında köklü değişimler yaptı. İbadet mekânlarının kapatılması ve Müslüman din adamlarının baskı altına alınması dayandırıldı.

Sovyetler Birliği rehberliği 60-70 yılları arasındaki devrede, İslam'a karşı ikili siyaset yürütmekteydi. Bu siyaset, ülke dahilinde İslami geleneği tasfiye etmeğe yönelmişti. Dış siyasette ise İslam dini, Müslüman ülkeleri arasında ve Yakın Doğu'da sosyalist propaganda için bir vasıtaya çevrilmişti.³ 1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği'nde derin ekonomik ve politik krizler yaşanmakta idi. Sovyetler Birliği'nin son başkanı M.S. Gorbaçov'un başlattığı "yeniden yapılandırma" süreci de başarısız olunca Sovyetler Birliği dağılmaya başladı. Bu sürecin başlamasıyla birlikte

- 1 Alexandre K. Benningsen, "Sovyetler Birliği'nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler", *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar*, çev. İsmail Orhan Türköz (Ankara: TDV Yay., 1997), 52 ve 201-202.
- 2 Abdulkadir Sezgin, "Eski Sovyetler Birliği'nde ve Azerbaycan'da Dini Hayat", *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1995), 30.
- 3 Arif Yunusov, *Azerbaycan'da İslam*, (Bakı: Sulh ve Demokratiya İnstitutu Neşriyatı, 2004): 147.

Sovyet Azerbaycan'ı, Ağustos ayı 1991'de bağımsız devlet oldu. Aynı yıl 18 Ekim'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı konusunda anayasa kanunu kabul edildi.⁴

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, laiklik ilkesine dayanan din-devlet ilişkisi politikasının benimsenmesi önemli kararlardan biri olmuştur. Henüz yapılanma sürecinde bulunan din ve devlet ilişkilerinin tartışılması bu yüzden çok önem arz etmektedir. Bu amaçla, bu makalede bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan'da din ve devlet ilişkilerini hem hukuksal, hem de kurumsal yönlerden incelemeyi hedeflemekteyiz. Burada, genel hatlarıyla din-devlet ilişkilerinin gelişim sürecini, yasal düzenlemeler ve dinî kurumsallaşmaları incelemenin yanı sıra, din eğitimi ve din hizmetlerinin finanse edilmesi ile ilgili uygulamaya konan politikaları da değerlendirmeye çalışmaktayız.

A. Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkilerinin Anayasal Temelleri

Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra din-siyaset ve din-devlet ilişkilerini incelerken önce, devletin temel yasası olan Azerbaycan Anayasası'nda bu ilişkilerin nasıl düzenlendiğine bakmak gerekir. Bu amaçla Anayasa'da belirtilen devletin laiklik ilkesi, din, itikat ve ibadet özgürlüklerini düzenleyen ilgili kanunlar, devletin dinî kurumlarla karşılıklı ilişkileri ve ülkedeki var olan dinî grupların yasal statüleri, kurumların din ve eğitim ilişkisi ve diğer benzer yasaların değerlendirilmesi konumuz açısından önemlidir.

1. Anayasa'da Laiklik (Dünyevilik) İlkesi

Azerbaycan'da din-devlet ilişkilerinin hukuki temelleri ve dinî itikat özgürlüğü hakkında yasama, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'ndan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin katıldığı uluslararası insan hakları sözleşmelerinden ve "Azerbaycan Cumhuriyeti Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkındaki Kanun (ACDİÖHK)"dan oluşmaktadır.⁵ Özellikle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, dinî itikat özgürlüğü hakkında yasamanın temel dayanağı olarak kabul edilir. Nitekim Dinî itikat hakkında yasalarda, bu uluslararası sözleşmelerle örtüşmeyen farklılıklar ortaya çıktığında, mevcut hukuki

4 Maharram Zulfukarlı, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi* (Bakı: y.y., 2002), 32.

5 Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun (ACDİÖHK), Madde 2, *Azerbaycan Respublikası Dövlət-Din Münasibetlerini Tenzimleyen Resmî Senedler* (Bakı: DKİDK Yayınları, 2015), 64.

düzenlemelere göre uluslararası sözleşmelere öncelik tanınmaktadır.⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nda "dinin devletten ayrılığı" ilkesi açıkça ifade edilmiştir. 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın ilgili 18. maddesi⁷ dinin devletle ilişkisini şu çerçevede düzenlenmiştir:

1. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din devletten ayrıdır. Kanun önünde tüm dinî inançlar eşittir.
2. İnsan onurunu küçük düşüren ve insancıl ilkelerle çelişen dinlerin (dinî hareketlerin) yayılması ve propagandası yasaktır.
3. Devletin eğitim sistemi laikdir.

Azerbaycan Anayasası laiklik ilkesini de prensip olarak kabul etmiştir. Fakat laiklik kavramının yerine "dünyevilik" kavramını kullanmıştır. Buna göre, "Azerbaycan devletinin, demokratik, hukuki, dünyevi ve üniter bir cumhuriyet"⁸ olduğu karara bağlanmıştır. Anayasada ve diğer kanunlarda laiklik ilkesinin herhangi bir resmî açıklamasına rastlamamaktayız. Buna rağmen devletin din politikasını yürüten resmî kurumlar genel olarak dünyeviliği şöyle tanımlamaktadırlar: "Dünyevilik, devletin ulusal politikalarda ve yaşamada herhangi bir dinî emir ve yasakları temel almamasıdır."⁹ Bununla birlikte devlet yetkilileri, konuyla alakalı çeşitli açıklamalarında laiklik ilkesinin dini ve manevi değerleri dışlamadığını ifade etmektedirler. Örneğin eski cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, birçok konuşmasında İslam dinine sahip çıkmakla birlikte, hiçbir farklı din ve mezhebe karşı ayrımcılık yapılmayacağını açıkça ifade etmiştir.¹⁰ Başka bir konuşmasında ise, devletin laikliğini şöyle yorumlamıştır:

*"Bizim devletimiz dünyevi devlettir. Fakat biz, dinden ayrı değiliz. Din ile devlet arasında sıkı işbiliği vardır..."*¹¹

Buna bağlı olarak hazırlanan dinî itikat özgürlüğü hakkında kanuni

6 "ACDİÖHK", Madde 31, Resmi Senedler, 77.

7 Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Madde 18 (I, II, III) (Bakı: Qanun Yayınları, 2005), 8.

8 Azerbaycan Konstitusiyası, Madde 7 (I), 5.

9 Cemiyet ve Din, 09 (242) (Bakı: DKİDK Yayınları, 2014), 3.

10 El-Felah Adil Abdulla, Haydar Aliyev ve Milli Menevi Deyerler (Bakü: Gismet, 2007), 80.

11 Adil Abdulla, Haydar Aliyev ve Milli Menevi Deyerler, 87.

düzenlemeler bu yapıya uygundu. Günümüz Azerbaycan'ında din-devlet ilişkileri son şeklini bu kanun düzenlenmesine göre tasarlamaktadır. Dinin devletten ayrı olduğuna vurgu yapan söz konusu kanunda, dinî değerlerin Azerbaycan'ın tarih boyu şekillenmiş bir değerler mecmuu olduğu da ayrıca vurgulanmıştır.¹² Devletin eğitim sisteminin niteliğini tanzim eden anayasa maddesinde de “dünyevilik” prensibi öne çıkarılmıştır. Nitekim anayasanın 18. maddesinin 3. fıkrasına göre, devletin eğitim sisteminin dünyevi nitelikte olduğu belirtilmiştir.

2. Anayasa'da Dinî Eşitlik İlkesi

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı ilk yıllarında kabul edilen (1992) Din ve İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun'da dinler arası eşitlik ilkesi yerini bulmuştur. Bu yasanın 5. (III) maddesinde dinler arası eşitlik ilkesi şu şekilde ifade edilmektedir:

III. Bütün dinler ve dinî kurumlar kanun önünde eşittir. Bir din veya dinî kurumun, diğerleri aleyhinde herhangi bir üstünlük kurmasına izin verilmez.¹³

Bağımsızlığının ilerleyen yıllarında (1995) kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 18. (I) maddesinde “bütün dinî inançların kanun karşısında eşit olduğu”, her hangi bir dinî kurumun özel imtiyaza sahip olmadığı belirtilmiştir. Anayasa'nın 25. maddesinin III. fıkrasında ise “eşitlik hukuku” ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve vatandaşların dinî yönden hiçbir ayrımcılığa tabi tutulamaması güvence altına alınmıştır. Eşitlik ilkesi çerçevesinde anayasanın söz konusu maddesi, devletin tüm vatandaşlara eşit muamele etmesini açık bir biçimde temellendirmiştir.¹⁴

Azerbaycan halkının yüzde 96'sı Müslüman olmasına rağmen¹⁵ devlet tüm dinlere aynı tutumu sergilemektedir. Azerbaycan Devleti cumhurbaşkanı göreve başlarken anayasayla birlikte Kur'an-ı Kerim üzerine

12 Memmedali Babaşlı, “Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycanda Din-Devlet İlişkileri”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkı Sempozyumu* (31 Mayıs-1 Haziran 2007), ed. İsmail Hakkı Göksoy-Nejdet Durak (Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 223.

13 *ACDİÖHK*, Madde 1 (III), *Resmi Senedler*, 63.

14 *Azerbaycan Respublikası Devlet-Din Münasibetlerini Tenzimleyen Resmi Senedler*, 11.

15 2012 International Religious Freedom Report (Azerbaijan Executive Summary), USA State Department, <http://www.state.gov/documents/organization/208502.pdf>, (erişim: 26.07.2016), 1.

yemin etmekle beraber, diğer dinlere karşı da ayrımcılık yapmamaktadır. Cumhurbaşkanı her yıl Müslümanların kutsal günleri olan Ramazan ve Kurban Bayramlarında Müslümanları kutlamakla beraber, diğer din mensuplarını da dinî bayramları münasebetiyle tebrik etmektedir.¹⁶

Eşitlik ilkesi, devletin dinle olan ilişkilerinde temel ilke kabul edilmektedir. Devletin resmî bir dini yoktur. Bununla birlikte devlet, dinle ilgili konulara, vatandaşların dinî taleplerine ilgi duymakta, ilgili kurumlar vasıtasıyla dinî sorunları çözme yoluna gitmektedir.¹⁷ Devlet, dinî kurumların sosyal hizmetler ve dine bağlı sosyal projelerine finansal destek sağladığında da eşitlik ilkesine bağlı kalmaktadır.¹⁸ Nitekim dine devlet desteği kapsamında, dinî kuruluşlar arasında hem İslami hem de gayri-İslami (Hristiyan Ortodoks Kilisesi ve Yahudi icmalarına) icmalara eşit oranda finansal destek sağlanmaktadır.

3. Din ve Vicdan Özgürlüğü

İnanç özgürlüğünü düzenleyen Azerbaycan Anayasası'nın 48. maddesi, her bir Azerbaycan vatandaşının din ve vicdan hürriyetini güvence altına almaktadır. Buna göre, vatandaşların dilediği dine inanma ve inancını yayma özgürlüğüyle beraber, hiçbir dine inanmama özgürlüğünü de temin etmektedir. Bu yasal düzenlemelerle vatandaşlara vicdan özgürlüğü tanınmış, inancına uygun olarak davranış sergileme ve dinî törenleri yerine getirme özgürlüğü, kamu düzenini bozmamak veya genel ahlaka aykırı olamamak şartına bağlanmıştır.¹⁹ Azerbaycan Anayasası'ndaki ilgili maddeler şu şekilde ifade edilmiştir:

1. Herkesin vicdan özgürlüğü vardır.
2. Herkesin dinle olan ilişkisini belirleme, tek başına veya başkaları ile birlikte bir dine inanma veya hiçbir dine inanmama, dinle bağlı itikadını ifade etme ve yayma hakkı vardır.

16 Memmedali Babaşlı, "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycanda Din-Devlet İlişkileri", 224.

17 Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma", *Biliş Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 25, (Ankara 2003): 28.

18 Mübariz Gurbanlı, *Dövlət və Din: İctimai Fikir Toplusu* (Bakı: DKİDK Yay., 2016), 12.

19 Elsever Samedov, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Din ve Devlet İlişkileri: Yasal ve Kurumsal Çerçeve" *Azerbaycan'da Din ve Kimlik* içinde, ed. Sevinç Alkan Özcan-Vügar İmanbeyli (İstanbul: Küre Yayınları 2014), 197.

3. Dinî törenlerin yerine getirilmesi, kamu düzenini bozmadığı veya toplumsal ahlaka aykırı olmadığı sürece serbesttir.²⁰

Anayasanın 47. maddesinin 1. fıkrasında ise herkesin fikir ve ifade özgürlüğü teminat altına alınmış, aynı maddenin 3. fıkrasında ise ırki, millî, dinî, toplumsal düşmanlık yapan propaganda ve tebliğ yolu verilmediği belirtilmiştir.

4. Dinî Ayin ve İbadet Özgürlüğü

Dinî ayin ve merasimlere katılma, ibadetlerin tek başına veya diğerleriyle beraber yerine getirilmesi, dinî itikat özgürlüğünün ayrılmaz bileşenlerindedir. Demokratik sistemlerde ibadetlerin her hangi bir şekilde sınırlandırılması durumunda, dinî itikat ve vicdan özgürlüğü asla güvence altına alınamaz. Bu anlamda Azerbaycan Anayasası ve Dinî İtikat Hakkında Kanun'da herkesin inanç ve ibadet hürriyeti teminat altına alınmıştır. Kanuna göre, dinî ayin ve merasimler aşağıda belirtilmiş mekânlarda hiçbir engelle karşılaşmadan uygulanabilir:²¹

1. Dinî kurumlar, ibadetler ve dinî toplantılar için uygun mekânlara düzenleme, kendilerince kutsal kabul edilen ziyaretgâhları himaye etme ve uygun amaçlarla onları kullanma hakkına sahiptirler.
2. Bu kanunun 1. maddesinin taleplerini göz önünde bulundurarak ibadetler, dinî ayinler ve merasimler, ibadet yerleri (mescit, cami) ve ona ait alanlarda, ziyaret mekânları, kabristanlarda, dinî kurumların (icmalar) idarelerinde, vatandaşların apartman ve evlerinde hiçbir engelle karşılaşmadan yerine getirilir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi tarafından 1992 yılında kabul edilen "Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun"da yer alan ilgili maddeler, yabancı vatandaşlara dinî inançlarını yayma imkanı sağlaması, Müslüman toplumun yoğun bir misyonerlik faaliyetlerine maruz kalmasına neden oldu. Yeni bağımsızlığına kavuşmuş Azerbaycan toplumunun dinî ve manevi değerlerine dönüş sürecinde, dinî alandaki boşluğu iyi değerlendiren misyoner teşkilatlarının faaliyetleri devlet düzeyinde endişeler yarattı. Bunun üzerine 1996 senesinde "Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkında

20 Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Madde 48, 16.

21 ACDİÖHK, Madde 21, Resmi Senedler, 73-74.

Kanun”da bazı değişiklikler yapıldı. Bununla da, yabancı vatandaşlara dinî inançlarını yayma faaliyetleri yasaklandı. Ülkeye, yabancı dinî edebiyatın getirilmesine ise sınırlandırmalar getirildi.²²

Azerbaycan`da dinî hoşgörü ortamının korunması ve dinî radikalizmin önlenmesi amacıyla ileri dönemlerde de birçok yasal önlemler alındı. Örneğin dinî eğitimini yurt dışında almış Azerbaycan vatandaşlarının faaliyetleri ile ilgili 2016 senesinde yeni bazı sınırlandırmalar getirildi. Yeni düzenlemeler Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanununun 21. maddesinde şöyle belirtilmiştir:

İslam dinine ait olan ayin ve *dinî merasimlerin yönetilmesi ancak Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları tarafından yerine getirilir. Yurt dışında dinî eğitim almış Azerbaycan Cumhuriyeti'nin vatandaşlarına İslam dinine ait olan ayin ve dinî merasimlerin yönetilmesi yasaktır.*

Bu sınırlandırmalarla hükümet, yurt dışından yönetilen zararlı dinî hareket ve kurumların Azerbaycan'da yaygınlaşmasını önlemeyi amaçlamaktadır. Fakat bu uygulamalar hem yurt içinde, hem de uluslararası insan hakları komisyonlarının eleştirilerine maruz kalmıştır.²³

5. Anayasa'da Din ve Eğitim İlişkisi

Azerbaycan Anayasası'nın 18. maddesinin 3. fıkrası “devletin eğitim sisteminin laik (dünyevi) olduğunu” belirterek din ile örgün eğitimin ayrılığını güvence altına almıştır. Din özgürlüğünü düzenleyen ilgili yasalarda da din ile eğitimin ayrı olduğu ve dinî eğitimin hangi şartlara göre sağlanacağını sınırları ayrıntılı biçimde gösterilmiştir. Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanununun 6. maddesinde din ve eğitim ilişkisi bölümünde şu maddeler yer almaktadır:

“Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devletin eğitim sistemi dinden ayrıdır. Buna rağmen ilahiyat, din idraki, dinî felsefi dersler, kutsal dinî kitapların esasları ilgili bilgiler devlet eğitim sisteminin eğitim programına dâhil edilebilir. Dinî kurumlar (dinî icmalar) gençlerin ve yaşlıların kutsal dinî kitapları öğrenme kursları (grupları) dinî kurumların iç tüzüğüne uygun olarak, bağlı buldukları dinî merkez ve idarelerin onayı ile açılabilir.”²⁴

22 Babaşlı, “Azerbaycan`da Din-Devlet”, 223.

23 Bk. *US International Religious Freedom Report for 2012, United States Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor*, 1-3.

24 “ACDİÖHK”, Madde 6, *Resmi Senedler*, 65.

Yukarıdaki kanundan anlaşıldığı üzere, dinin okuldan ve resmi eğitim sisteminden ayrı olması, prensip olarak okullarda din eğitimi yasaklamamaktadır. Nitekim çeşitli derslerde (Hayat Bilgisi, İnsan ve Cemiyyet) dinlerin tarihi ve itikatları ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir. Ama şimdiye kadar örgün eğitimde, din eğitiminin ayrı bir branş olarak tedris edilmesi konusunda somut bir adım atılmamıştır.

6. Devlet ve Dinî Kurumlar: Dinî kurumların yasal statüleri

Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanunda, devletin dinî kurumlarla karşılıklı ilişkilerini düzenleyen yasalara da yer verilmiştir. Söz konusu kanunun 5. maddesinde²⁵, devletin dinî kurumlarla ilişkilerinin düzenlenmesi şu şekilde belirtilmiştir:

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde din ve dinî kurumlar devletten ayrıdır.

1. Devlet kendisine ait olan herhangi bir işin yerine getirilmesini dinî kurumlara havale etmez ve onların faaliyetine müdahale etmez.
2. Bütün dinler ve dinî kurumlar kanun karşısında eşittir. Bir din (dinî hareket) veya dinî kurumun, diğerleri aleyhine herhangi bir üstünlük veya sınırlama tesis etmesine izin verilmez.
3. Dinî kurumlar sosyal hayata iştirak etmek ve sosyal birliklerle beraber basın-yayın vasıtalarını kullanma hakkına sahiptirler.
4. Dinî kurumlar siyasi partilerin faaliyetlerine katılamaz ve onlara maddi yardımda bulunamaz.

Din ve İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanununun 5. maddesinin 5. fıkrası özellikle din ile siyaset arasında kesin sınırlar çizmekle bu iki kurumun nihai ayrıştırılmasını sağlamaktadır. Buna göre, din ve siyaset arasında bireysel ve kurumsal düzeyde kesin sınırlar çizilmiştir. Birey olarak dinî kurumlarda görev alanlar, görevde buldukları müddetçe hiçbir resmî siyasi faaliyetde bulunamaz veya devlet kurumlarında siyasi görüşleri doğrultusunda temsil edilemez. Örneğin din görevlileri parlamento, yerel yönetim kuruluşlarına (belediyeler) aday olamaz, kamu kurumlarında görev alamazlar. Kurumsal düzeyde ise dinî kurumların parti oluşturmak ve parlamentoda temsil olunma yolları tamamen kapatılmıştır. Hatta par-

25 *Azerbaycan Respublikası Dövlət-Din Münasibetlerini Tenzimləyən Rəsmi Sənədlər*, 64-65.

tinin siyasi programının tamamen dünyevi nitelikte olması da durumu değiştirmemektedir. Çünkü parti programının niteliğine bakılmaksızın hiçbir siyasi kuruluş belirli bir din ile ilgili isim taşıyamaz. Örneğin bazı Avrupa ülkelerinde bulunan “Hıristiyan Demokrat Partisi” modeline benzer bir İslami Demokrat Partisinin kurulması düşünülemez. Toplumsal faaliyetlere gelince ise dinî kurumlar, yukarıdaki kanunlar çerçevesinde faaliyetini yürüttüğü müddetçe devlet müdahalesi ile karşılaşmamaktadır.

Dinî kurumlar, “ACDİÖHK”un 7. maddesine göre, “vatandaşların dinî itikat ve özgürlüklerinin gerçekleştirilmesi ve dini yaymak için kurulmuş gönüllü teşkilatlar” olarak tanımlanmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere dinî kurumların en önemli işlevi yasalarda öngörülen sınırlar içerisinde dini yaymak faaliyetlerinde bulunmaktır. Ama dinî eğitim kurumları oluşturma yetkisi sadece Kafkas Müslümanları İdaresi gibi dinî merkezlere verilmiştir. Bu çeşit dinî merkezlerin sayısı ise çok kısıtlıdır.

Dinî kurumlar, yetkilerine ve yerine getirdiği rollerine göre birkaç kısma ayrılmaktadır. Genel olarak dinî merkez ve idareler, dinî eğitim kurumları, dinî icmalar ve onların birimleri (cami, mescit ve diğer ibadet mekânları) dinî kurumların kapsamına girmektedir. Yasalara göre, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde faaliyet gösteren İslami dinî kurumlar kendi tarihî dinî merkezi olan “Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi” tabiliğindedir. İslami dinî kurumlar, sadece yetkinlik yaşına ulaşmış Azerbaycan vatandaşları tarafından kurulabilir. Bu ibadet yerlerinde dinî ayinleri yerine getiren din görevlileri (imam, ahund) yerel yürütme organının bilgisi dâhilinde Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi tarafından belirlenmektedir.²⁶

Dinî icmalar camiler, mescitler, ziyaretgâh ve diğer toplu ibadet yerlerinin yasal faaliyete açılması için zorunlu olarak kurulması gereken dinî kurumlardır. Dinî icma oluşturulmadan hiçbir cami faaliyet gösteremez.²⁷ Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun’da, 2016’da yapılan son düzenlemeye göre *dinî icma*, ibadet yerinin açıldığı bölgede nüfus kaydında bulunan en az 50 kişinin bir araya gelmesiyle kurulabilir.²⁸ Bu zamana kadar ise dinî icmanın oluşturulması için 10 kişi yeterli görülmekteydi. Dinî icmanın üyeleri kendi aralarında bir kişiyi başkan seçmektedirler. Dinî icma başkanı devlet kurumlarıyla karşılıklı ilişkilerde icmayı temsil

26 “ACDİÖHK”, Madde 7, 8, *Resmi Senedler*, 66.

27 Samedov, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Din-Devlet İlişkileri*, 208.

28 “ACDİÖHK”, Madde 12, *Resmi Senedler*, 68.

etmektedir. Cami ve diğer ibadet yerlerinde imamlık (ahund), müezzinlik ve diğer görevleri yerine getirenler yalnız söz konusu dinî icma üyelerinden biri olmalıdır. Dinî icmalar temsil ettiği ibadet yerinin bütün işlerini yürütmektedir. Dinî icmalar finansal yönden tamamen bağımsız olup, devlet tarafından düzenli fon almamaktadır. Ama daha ileride göreceğimiz üzere bu dinî kurumlar devlet tarafından ayrılan yardım fonlarından yararlanabilmektedirler.

Dinî kurumların resmi kayıt altına alınması süreci, İslam dinine ait olan kurumlar için iki aşamalıdır. İlgili dinî kurum tüm şartları sağladıktan sonra önce İslami dinî kurumların merkezi Dinî İdare'ye başvurmaktadır. Dinî İdare, ilgili dinî kurumun başvurusunu uygun gördükten sonra, icmanın resmîyeti din-devlet ilişkilerini yürüten resmi organ Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi (DKİDK) tarafından onaylanmaktadır. İslami olmayan dinî kurumların ise resmi kayıtlarını yaptırmak için direk DKİDK'e başvurmaları gerekmektedir.

Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin resmi internet sitesinde verilen istatistik verilerine göre, dinî kurumların yeniden resmî kayda alınma süreci başladıktan sonra (01.09.2009) 615 dinî kurum kayıttan geçmiştir. Konfesyonel bakımdan bunlardan 594'ü İslam dini, 12'si Hristiyan, 6'ı Yahudi, 1'i Krişna, 2'i ise Behailiğe ait dinî kurumlardır. Bu tarihten önce kayıttan geçen gayri-İslami dinî kurumları da bu sayıya eklersek onların toplam sayısı 34 olmaktadır. DKİDK'nin ibadet yerleri ile ilgili verdiği rakamlara göre ise, Azerbaycan'da, 135 adedi Bakü'de bulunmakla birlikte, ülke genelinde toplam 2054 cami mevcuttur. Ayrıca ülkede 13 Kilise, 7 Sinagog, 748 türbe ve ziyaretgah çeşitli dinî hizmetler vermektedir.²⁹

B. Din Hizmetlerini Yürüten Kamu Kuruluşları

Devletin din işlerini yürütmesi veya din işlerine müdahale etmesi birçok Avrupa ülkelerinde kabul gören anayasal ilkelere göre "devletin tarafsızlık ilkesi" ile çelişmektedir. Bu durumda Avrupada din hizmetlerinin yürütülmesi süreci, devletin dinî cemaatlerle direk karşılıklı anlaşmalarına göre işler.³⁰ Fakat Post-Sovyet ülkelerine baktığımızda ise devletin

29 <http://scwra.gov.az/pages/181/?> (Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi resmi internet sitesi, (erişim: 14.02.2017).

30 Gerhard Robbers, "Almanyada Din-Devlet İlişkisi", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi*

dinî kurumlara müdahalesi ve dinî kurumların bağımsızlığı konusunda çok farklı uygulamalarla karşılaşmaktayız. Özellikle geçiş döneminde bulunan veya otoriter yönetime sahip olan ülkelerde devletin dine sınırsız müdahale etme yetkisi meşru görülmektedir. Bazı araştırmacılar bu durumu Sovyetler Birliği'nin yönetim geleneğinin kurumsal sürekliliği ile ilişkilendirmektedirler.³¹ Ayrıca dini radikalizmin denetim altına alınması ihtiyacı da, din ve devlet işlerinin resmi kurumlar tarafından düzenlenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu nedenlerden Azerbaycan Anayasası din ve devlet ayrımını anayasal bir prensip olarak kabul etmesine rağmen, vatandaşların dinî konulardaki gereksinimlerini iki resmi kurumla temin etme yoluna gitmektedir. Bunlardan birincisi Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi olmakta, diğeri ise Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesidir.

1. Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi

Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi ilk kez 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edildiği dönemde oluşturuldu. Merkezi Tiflis'te idi.³² Bu kurum 1917 yılında Bolşevik ihtilaline kadar yürürlükte kaldı.³³ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde ise (1918-1920) bu idare "Meşyahati-İslamiyye" adı altında resmi statüsü ve yerine getireceği fonksiyonları gereği farklı bir yapıya kavuşturulmuştu.³⁴

1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bolşevik Rusyası tarafından işgal edilerek bağımsızlığına son verildi. Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin tesis edildiği bu tarihte Dinî İtikat Bakanlığı ve Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi kaldırıldı. Azerbaycanlı siyasi liderlerle beraber din görevlileri de baskı ve sürgüne maruz kaldılar. İleri gelen aydınların ve dinî liderlerin büyük çoğunluğu katledildi. Komünist ideolojinin dine karşı olan tutumu doğrultusunda mescitler kapatıldı, vakıf mülkiyetine el

içinde, ed. Ali Köse-Talip Küçükcan (İstanbul: İsam Yayınları, 2008), 52.

31 Sofie Bedford, "Islamic Activism in Azerbaijan: Repression and Mobilization in Post-Soviet Context" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stockholm, 2009), 95-97.

32 Behram Hasanov, *Azerbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 35-36; Vefa Guliyeva, "Müslüman Ruhanilerinin Azerbaycan Çar Rusyasının Müstemlekecilik Siyasetine Karşı Apardıkları Mübareze-ye Türkiye'nin Münasebeti", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 25 (Erzurum 2004): 278.

33 Gadim Mustafayev, *XX Esrin Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeolojisi ve Onun Tengidi* (Bakı: Maarif Neşriyyatı, 1973), 58.

34 *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası II* (Bakı: Lider Neşriyat, 2005), 199.

konuldu, kutsal kitaplar ve dinî literatür tamamen yok edildi.³⁵ Sovyetler Birliğinin bu siyaseti 2. Dünya Savaşı'na kadar böyle devam etti.

1940'larda Sovyetler Birliği'nde, Faşist Almanya ile savaşın zor günlerinde Müslüman halkların güvenini kazanmak için dinî alanda bazı reformlar yapmaya karar verildi. Bunlardan biri de dinî idarelerin yeniden tesis edilmesi ve sınırlı din ve ibadet özgürlüğünün yeniden tahsis edilmesi idi. Bu kapsamda 1943 yılında, merkez Bakü olmakla Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi yeniden tesis edildi ve Ahund Ağa Alizade Sovyetlerin Dinî İdare tarihinde ilk seçilmiş şeyhulislam oldu. 1980 yılından itibaren Şeyhulislam Allahşükür Paşazade, Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi'nin başkanı görevine seçilmiştir.³⁶ Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da Dinî İdare faaliyetine devam etti. Günümüzde de Şeyhulislam Allahşükür Paşazade başkanlığı altında Dinî İdare kendi yetkileri dâhilinde camilerin, dinî icmaların ve dinî eğitim kurumlarının işlerini yürütmektedir.

Dinî İdare'nin iç tüzüğüne göre, bu kurumun en yüksek organı beş yılda bir düzenlenen Kafkas Müslümanları Kongresi'dir. İdare tüm önemli kararlarını kongrede kabul eder.³⁷ İdarenin başkanı kongrede oyçokluğu ile seçilmektedir. 2003 yılında geçirilen Kafkas Müslümanları Kongresi'nde Şeyhulislam Allahşükür Paşazade İdarenin ömürlük başkanı seçilmiştir. 1823 yılından günümüze kadar genel olarak Dinî İdare'nin 12 Şeyhulislami, 11 Müftüsü olmuştur.

Dinî İdare'nin nezdinde Müftüler Şurası faaliyet göstermektedir. Müftüler Şurası'nın üyeleri tüm bölgelerin temsil olunması şartı ile kongrede belirlenmektedir.³⁸ Yüksek dinî eğitilmiş kişilerden seçilen müftüler bölgelerde şeri meselelerle ilgili kararlar almaktadırlar. Kafkas Dinî İdaresinin İlmi-Dinî Şurası ise ilahiyat ve Arap dili üzere ünlü bilim adamlarından oluşmaktadır. Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Vasim Mammadaliyev, İlmi-Dinî Şura'nın başkanlığını yapmaktadır.

35 Alexandre K. Benningsen, "Sovyetler Birliği'nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler", *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar*, çev. İsmail Orhan Türköz (Ankara: TDV Yay., 1997), 52.

36 Abbas Gurbanov, "Azerbaycan'da Şeyhulislamlık" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 79-81.

37 *Kafkas Müslümanları Dini İdaresinin Nizamnamesi (KMDİN)*, Madde: 3.1, (Bakı: QMİ Yay., 2009), 4.

38 *KMDİN*, Madde: 3.9, 4.

Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi'nin faaliyet alanları çeşitlidir. İdare ve ona bağlı olan dinî kurumlar hayırseverlik amacıyla teşkilatlar, huzur evleri, engelliler evleri, hastaneler tesis edebilir, bu alanlarda çalışmalarını gerçekleştirebilirler. İdare dinî bayramların, merasimlerin ve ayinlerin başlama tarihleri ile ilgili fetvalar vermektedir. Dinî merasimler ve ayinler İdare'nin belirlediği müftüler, ahundlar (imamlar) ve başka din görevlileri tarafından yerine getirilir.³⁹ İslam dinî kurumlarının tümü Dinî İdare'nin fetvalarına uymakla yükümlüdürler.

Dinî İdare mali bakımdan devletten bağımsızdır. Gelirin büyük bir bölümü camiler ve ziyaretgâhlarda toplanan sadakalardan oluşmaktadır. Bunun yanında çeşitli bağışlar ve hayır kurumlarının katkılarıyla Dinî İdare kendi kendini finanse eder. Ayrıca Dinî İdare, düzenli olmamakla beraber belli dönemlerde devletten finansal yardımlar almaktadır. Dinî kurumların, cami görevlilerinin mali konulardaki harcamaları, dinî idarenin teftiş heyeti tarafından denetlenir.⁴⁰

Dinî İdare'nin tüzüğüne göre, bütün camiler, pirlar, türbeler ve ziyaretgâhlar Dinî İdare'ye bağlıdır; ibadet ve dinî merasimlerin icrasına bunlar önderlik ederler. Nikah, talak, ad koyma gibi merasimler, ahund ve imamlar tarafından yapılır, defin merasimleri de yine din adamlarının rehberliğinde yerine getirilir. Dinî İdare, din eğitimi ve öğretimi alanında da yetkili bir kurumdur. Medreseler, Kur'an Kursları ve diğer din eğitimi ile ilgili kurumlar açma; yetenekli öğrencileri Müslüman ülkelerin çeşitli üniversitelerinde okutma hakkına sahiptir.⁴¹ Dinî İdare yüksek dinî eğitim kurumu açmaya yetkili olan tek dinî kurumdur. Günümüzde yüksek dinî eğitim kurumu olan Bakü İslam Üniversitesi ve üç medrese; Şeki İslam Medresesi, Aliabad İslam Medresesi ve Şebnem Kızlar Kuran Kursu Dinî İdarenin nezdinde faaliyet göstermektedir.

2. Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi

Azerbaycan bağımsızlığını elde ettikten sonra birçok yabancı dinî teşkilatlar, geleneksel olmayan tarikat ve misyoner gruplar Azerbaycan'a nüfuz etmeye başladı. Radikal dinî hareketlere katılanların sayısı artmaya başladı. Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi bağımsızlığın ilk yıllarında

39 "KMDİN", Madde 8. (III, IV), 6.

40 "KMDİN", Madde 7, 6.

41 Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim", 29.

Sovyetler Birliği döneminden kalan bazı kurumsal özelliklerini de günümüze taşımıştı. Buna göre de Dinî İdare'den toplumun büyük bir kesiminin dinî gereksinimlerine cevap vereceği beklenmiyordu. Bundan başka Dinî İdare, sadece Müslüman dinî gruplar üzerinde bir otoriteye sahipti. "Cuma Mescidi" ve "Ebu Bekir Mescidi"nin temsil ettiği radikal Vahhabi İslami cemaatler şeyhülislamın dinî otoritesini tanımamakta; Hıristiyan evanjelik dinî gruplara gelince ise bunlar, Dinî İdare'nin yetki alanının dışına çıkmaktaydı.⁴²

Din ve devlet ilişkilerini daha sağlam bir temele oturtmak amacıyla Azerbaycan Hükümeti, 2001 yılında Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'ni tesis etti.⁴³ Bu kurum, büyük ölçüde devletin din konusundaki resmi tutumunu temsil etmekte, dinî faaliyet gösteren kurum ve şahısların faaliyetlerini takip ederek, devletin dinle ilgili politikasının oluşmasına yardımcı olmaktadır. Dinî kurum ve grupların tescili, ülkeye dinî edebiyatın getirilmesi ve dinî yayınlar üzerindeki denetim "Devlet Komitesi"nin yetki alanına girmektedir.

Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'nin temel görevleri arasında, dinî inanç özgürlüğünün uygulanması için gereken şartların oluşturulması, dinî kurumların yasamalara uygun olarak devlet tescilinin yapılması, bu kurumların iç tüzüğünde öngörölmüş doğrultuda değişikliklerin ve ilavelerin yapılmasını sağlamak, çeşitli dinî kurumlar arasında anlaşmaların sağlanmasına yardımcı olmak ve aralarında meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek, dinî eğitim kurumlarının programlarını incelemek ve eğitim kalitesini belirlemek için gereken uzman ekipleri bir araya getirmek, yurt dışında kutsal mekânların ziyaretini düzenleme yolunda uluslararası anlaşmaların sağlanmasına yardımcı olmak ve başka benzeri görevler yer almaktadır.⁴⁴

Devlet Komitesi, devlet-din ilişkileri ve din özgürlükleri ile ilgili yasamada değişiklikler yapılmasına dair tekliflerle Azerbaycan Cumhurbaşkanı'na ve Bakanlar kuruluna başvurma yetkisine sahiptir. Komite aynı zamanda dinî ve mezhebi zeminde ayrımcılık, ulusal güvenliğe aykırı dinî-siyasi provokasyonlara karşı Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu

42 Svante Cornell E., *The Politicization of Islam in Azerbaijan*,: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program (Washington 2006): 64.

43 Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan*, 65.

44 *Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi Bülteni* 1 (Bakı: DKİDK Yay., 2003), 6.

lunu bilgilendirir; devlet eğitim kurumlarında ilahiyat, dinler tarihi, dinî idrak ve din felsefesi branşları ve kutsal kitapların esasları üzere eğitim programlarının ve ders kitaplarının hazırlanmasına katkıda bulunur ve yasamada öngörülen diğer hukukları gerçekleştirir.⁴⁵ Komite ayrıca devlet-din ilişkilerinde yasalara aykırı davranan dinî kurumlar veya kişilerle ilgili emniyet güçlerine bilgilendirmekle mükelleftir.

Komite başkanı ve yardımcıları Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Hazırda Dinî Komitenin başkanı Yeni Azerbaycan Partisi'nin ilk kurucuları arasında bulunan Mübariz Gurbanlı'dır. Mübariz Gurbanlı 21 Temmuz 2014 yılında Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ilgili kararnamesi ile DKİDK'nin başkanlığı görevine getirilmiştir.⁴⁶

Dinî Komite'nin faaliyete başladığı ilk günlerde Dinî İdare ile ilişkilerinde gerilimler ortaya çıktı. Bu durum, öncelikle dinî alandaki hâkimiyet üzerindeki rekabet ortamından kaynaklanmaktaydı.⁴⁷ Dinî Komite'nin ilk başkanı Rafig Aliyevden (2001-2006) sonra göreve gelen Hidayet Orucov (2006-2012), iki kurum arasındaki gerilimleri gidermeye çalıştı. Bu nedenle Hidayet Orucov komitenin faaliyetlerinin, Dinî İdare ile uzlaşmacı ortamda yürütülmesine önem vermekte idi. Hidayet Orucov'dan sonra bu göreve, İslam İşbirliği Teşkilatı'na bağlı İslam Konferansı Diyalog ve İşbirliği Gençlik Forumu'nun başkanı Elşad İskenderov atandı. Elşad İskenderov döneminde Devlet Komitesi faaliyetini daha çok yurtdışında Azerbaycan'ın devlet-din ilişkileri ve dinler arası hoşgörü tecrübesini yaymak için girişimlerde bulundu. Bu kapsamda ABD ve Avrupa'nın birçok kentlerinde "Azerbaycan Tolerantlık Örneği" adlı konferanslar ve sergiler düzenlendi. Fakat Elşad İskenderov, 2014 yılında Devlet Komite'sinin başkanlık görevinden alındı ve Mübariz Gurbanlı bu göreve atandı.

Devlet Komitesi'nin nezdinde hem merkez Bakü'de hem de bölgelerde belli birimler faaliyet göstermektedir. "Dinsünaslık Ekspertizası" ve "Toplumsal Meseleler ve Analitik Tahlil" biriminin temel görevi, ülkeye getirilen ve ülkede yayımlanan dinî literatürün incelenmesini gerçekleştirmektir. Aynı zamanda bu birim, ülkede dinî durumun tespiti, tahlili

45 *Azerbaycan Respublikasında Devlet-Din Münasibetlerini Tenzimleyen Resmi Senedler*, 33-38.

46 <http://scwra.gov.az/branch/6/?> (Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi resmi internet sitesi, (erişim: 03.05.2017)).

47 Cornell, *The Politicization of Islam in Azerbaijan*, 65.

ve dinî eğitimin yürütülmesi alanlarında da çalışmaktadır. “Uluslararası İlişkiler” birimi, Devlet Komitesinin gerçekleştirdiği din siyasetiyle ilgili uluslararası kurumlarla işbirliğinin kurulması, din özgürlüğünü savunan uluslararası kuruluşların ilgili başvuru, mektub ve raporlarının incelenmesi ve cevaplandırılması, Komite başkanının uluslararası görüşlerinin düzenlenmesi görevlerini yerine getirmektedir.⁴⁸

Devlet Komitesi din eğitimi ile ilgili yapılan çalışmaları sadece denetlememekte, aynı zamanda yaygın din eğitiminin gerçekleştirilmesine direk kendisi de katılmaktadır. Böyle çalışmaları Devlet Komitesi'nin “Dinî Maariflendirme İşinin Teşkilî” birimi yürütmektedir. Dinî Maariflendirme birimi, ülke ve bölgesel düzeyde konferanslar ve seminer düzenler; eğitim kurumlarında, kamu ve sivil toplum kuruluşlarında vatandaşların ve özellikle gençlerin zararlı dinî ideolojilerden korumak amaçlı eğitici programları gerçekleştirir. Devlet Komitesi'nin süreli yayınları olan “Devlet ve Din” adlı dergisi ve “Cemiyet ve Din” gazetesi de bu birim tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Devlet Komitesinin “Tahlil ve Pragnozlaştırma” birimi, ülkedeki dinî durumla bağlı incelemeler yapar ve gelecek gelişmelere yönelik tahminler ileri sürer. Ülkede dinî duruma olumlu ve olumsuz etki eden faktörleri tespit eder ve bunlara karşı önlem alınması ile ilgili teklifler sunar. Ayrıca tüm merkezi eyaletlerde Devlet Komitesini temsil eden, “Devlet Komitesinin Bölgesel Birimleri” faaliyet göstermektedir. Sayıları 15'e ulaşan bölgesel birimler, bulunduğu yerlerde dinî durumu denetler ve Komite Merkezi'ne gerekli bilgileri ulaştırır. Bölgelerde Devlet Komitesi birimleri ile Kafkas Müslümanları İdaresi'nin temsilcileri kendi aralarında sıkı işbirliği içerisinde din işlerini yürütmektedirler.

C. Din Hizmetlerinin Finansmanı

Azerbaycan'da dinî kurumlar finansal yönden devletten bağımsızlar ve kendi kendilerini finanse etmek durumundadırlar. Azerbaycan Anayasası ve Dinî İtikat Özgürlüğü Hakkında Kanun'da geçen “dinin devletten ayrılığı” ve “devletin bütün dinler karşısındaki tarafsızlığı” ilkelerinin öngördüğü din politikası bu yöndedir. Ama bu genel prensip, devletin tarafsızlığı koruma şartıyla çeşitli toplumsal projeleri gerçekleştiren dinî kurumlara finansal yardım etmeye ve ibadet yerlerinin onarım ve inşasınının

48 <http://scwra.gov.az/branch/44/>, (erişim: 13.05.2017).

kamu bütçesinden karşılanmasına engel değildir. Azerbaycan Hükümeti, İslami veya gayri-İslami kurum ve cemiyet farkını gözetmeden resmi kayıttan geçmiş tüm dinî kurumlara sosyal yaşama katkı sağlayan faaliyetlerini maddi yardımlarla desteklemektedir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 18 Ocak 2014 tarihinde ülkede geleneksel dinî değerleri, dinî hoşgörü, dinler ve medeniyetler arası diyalog faaliyetlerini desteklemek amacıyla “Dinî Medeniyetin İnkişafı” fonuna kamu bütçesinden 3 milyon manat yardım ayrılması hakkında kararname imzalamıştır. Cumhurbaşkanı 2014 yılı Kasım ayında ise başka kararname imzalayarak Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komite’sine aktarılmak üzere, dinî icmalara devlet bütçesinden 2,5 milyon (iki yüz milyon beş yüz bin) manat yardım ayırmıştır.⁴⁹ Bu Kararnamelerin öngördüğü doğrultuda Devlet Komitesi, 2015 yılı boyunca 87 dinî icmaya toplam 400 bin manat finansal yardım tahsis etmiştir. Bunlardan 68’i Müslüman, 19’u ise Müslüman olmayan dinî kurumlardan oluşmaktadır.⁵⁰

Devletin dinî alana ayırdığı finansal yardımların başka bir yönünü de cami, kilise, sinagog gibi ibadet yerlerinin ve kutsal mekânların onarım ve inşa giderlerinin devlet bütçesinden karşılanması oluşturur. Azerbaycan Hükümeti bu uygulamalarda da dinler arası tarafsızlık ve eşitlik ilkesini korumaya özen göstermektedir. Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olmasına rağmen, İslami ibadet mekânlarına ayrılan maddi yardımların yanında azınlık dinleri de, bu yardım fonlarından eşit düzeyde yararlanmaktadırlar.

Devlet bütçesinden aktarılan fonlarla 1999 yılında Bibiheybet Cami-Ziyaretgâh Külliyesi’nin onarılması tamamlanmıştır. 2003-2013 yılları arasında ülkede 216 cami açılmış, bunlardan 10 cami devletin maddi yardımları ile inşa edilmiş veya temelden onarılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in ilgili kararnameleri kapsamında Tezepir Mescidi, İçerişehir Cuma, Hazreti Muhammed Mescidi, Ajderbey Mescidi, Şamahı Cuma Mescidi ve Gence şehri İmamzade Ziyaretgâh Külliyesi’nde onarım ve restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca “Haydar Aliyev Fonu” tarafından 7 cami ve ziyaretgâh: Daşkesen şehri Cuma Mescidi, Gence şehri Şah Abbas Mescidi ve Hazret Zeyneb Mescidi, Hazar eya-

49 <http://www.president.az/articles/10843> (Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın resmi internet sitesi), (erişim: 14.02.2017).

50 Mübariz Gurbanlı, *Dövlət və Din: İctimai Fikir Toplusu* (Bakı: DKİDK Yay., 2016), 9-10.

leti Buzovna Kasaba Cuma Mescidi, Merdekan Kasaba Pirhasen Ziyaretgahı, Bine kasabası Möhsün Selim ve İmam Rıza Mescidlerinde inşa ve restorasyon işleri gerçekleştirilmiştir. 2014 senesinde ise Bakü'de tüm Kafkasya'nın en büyük camisi olan "Haydar" Mescidi devlet bütçesinden karşılanmak üzere inşa edilerek ibadete açılmıştır.⁵¹

İslami olmayan ibadet mekânlarına gelince, 1997 yılında Gürcu Yahudileri'nin sinagogu tamir edilmiş, 2003 yılında Bakü'de Avrupa'nın en büyük Yahudi Mabedi adını almış sinagog açılmış, 2007 yılında ise Bakü'de Hıristian Pravoslav Kilisesi'nde onarım restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca Bakü'de yaşayan Yahudi çocukları için "Habad-Or-Avner" Eğitim Merkezi "Haydar Aliyev Fonu" ve "Or-Avner" Uluslararası Fonu tarafından inşa edilmiştir.⁵²

Din hizmetlerinin finanse edilmesi devlet bütçesinden aktarılan yardım fonları ile yapıldığına göre, camilerde imamlık yapan din görevlilerinin büyük çoğunluğu düzenli maaş almazlar. Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi şimdilik sadece bazı merkezi camilerde imamlık yapan din görevlilerine düzenli maaş vermektedir. Bu durum camilerde din hizmetlerinin yürütülmesinde ciddi sorunlar oluşturmaktadır. Zira cami ve mescitlerin büyük çoğunluğunda imamlık yapacak kadro bulunmamakta, ya da imamlar ihtiyaçları karşılanmadığı için başka işlerde çalışmakta ve dinî görevlerini ihmal etmek mecburiyetinde kalmaktadırlar. Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi bu sorunun çözümü ile ilgili çalışmaların yürütüldüğünü ve yakın gelecekte bütün din görevlilerinin düzenli maaşla temin edileceği vadini vermektedir.

D. Devlet ve Dinî Eğitim Kurumları

Günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, ilk ve orta eğitim okullarında din eğitimi henüz okutulmamaktadır. Fakat bu konu üzerinde çalışan ilgililer, dinî derslerin orta eğitimde yer almasının doğru olduğunu düşünmektedir. Bazı yüksekokullarda ise, "dinşünaslık" (Din Kültürü) dersinin verilmesi kararı alınmıştır. Bu dersin okutulma amacı, sosyal ve tarihi bir olgu olan din olgusunun, felsefi, psikolojik, sosyolojik ve fenomenolojik boyutlarıyla ele almaktır. Bu derslerin temel hedefi, dinin fert

51 Bahar Muradova, "Azerbaycan'da Multikulturalizm Devlet Siyasetinin Prioritet İstikametidir", *Haydar Aliyev İrsi ve Multikultural Değerler* (Bakı: Azernesr, 2016), 72.

52 Muradova, "Azerbaycan'da Multikulturalizm", 71.

ve toplum hayatındaki rolünün değerlendirilmesi ve dini aşırılıklar, batıl inanç ve hurafeler konusunda öğrencileri bilgilendirmektir.⁵³ Bağımsızlığın ilk yıllarında dinî eğitim alanında kadro yetmezliği yüzünden dinşünaslıkla ilgili program taslakları komünist dönemde ateizm dersleri vermiş olan öğretim elemanları tarafından hazırlanmakta idi. Liselerde din dersinin okutulması meselesinde belirsizliğin sürmesi işte bu sebebe bağlanmaktaydı.⁵⁴ Fakat genel olarak devletin dinî bilgilendirme ve dinî eğitimle ilgili siyasetinde, dinî eğitimin yasalar çerçevesinde, gönüllülük prensibi esasında gerçekleştirilmesi ve her türlü dinî bölücülüğün engellenmesi hedefleniyordu.⁵⁵

Azerbaycan'da din alanında yüksek eğitim vermekte olan kurumlardan biri Kafkas Müslümanları Dinî İdaresine bağlı olarak öğretim faaliyetini sürdüren İslam Üniversitesi'dir. Dinî İdare'nin mali desteği ile faaliyet gösteren üniversite, ilk planda din görevlisi yetiştirmek amacıyla hareket etmekte, bu maksatla öğrencilerin bir kısmını çeşitli İslam ülkelerine göndererek oralarda yetişmelerini sağlamaya çalışmaktadır. Ayrıca, Türkiye Diyanet Vakfı ile Bakü Devlet Üniversitesi arasında bir anlaşmayla kurulan İlahiyat Fakültesi mevcuttur. Her iki üniversite Azerbaycan bağımsızlığını elde etmesini ilk yıllarında (1991-1992) kuruldu. Bunlardan başka özellikle Türkiye ve başka ülkelerden çeşitli vakıf ve kuruluşların Azerbaycan'da hem insani yardımı, hem de din öğretimini amaçlayan çalışmaları mevcuttur.⁵⁶

Bakü İslam Üniversitesi'nde (BİU) lisans düzeyinde "İlahiyat", yüksek lisans düzeyinde ise "dinler tarihi" ve "İslamşünaslık" bölümlerinde dersler verilmektedir. BİU'de iki fakülte: İslamşünaslık (İlahiyat) ve İslam Hukuku fakülteleri mevcuttur. Burada hem dinî, hem de sosyal bilimler eğitim programına dâhil edilmiştir.⁵⁷ Üniversitede aynı zamanda Şeriat ve Kuran Bilimleri, Sosyal Bilimler ve Yabancı Dil Bölümleri (kafedralar) faaliyet göstermektedir. BİU'nin Mısır, Türkiye, Malezya, Libya, Suriye vb. ülkelerde bulunan İslam Üniversiteleri ve dinî eğitim merkezleri ile karşı-

53 Halis Albayrak, "Azerbaycan'da Din", *Türk Dünyasının Dini Meseleleri* içinde, ed. Ömer Turan (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 138.

54 Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim", 30.

55 Rafiq Aliyev, *Din ve Devlet* (Bakı: İrşad Neşriyatı, 2004), 8.

56 Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim", 31-32.

57 Elsavar Samadov, "Azerbaycan'da Din Eğitimi" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 85.

lıklı ilişkiler geliştirilerek dinî eğitim alanında işbirliği yapılmaktadır.

Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi'ne bağlı olan Şeki İslam Medresesi 1997 senesinde tesis edilmiştir. Şeki İslam Medresesi Azerbaycan'da Kuran Hafızı hazırlayan ilk dinî yüksekokuldur. Azerbaycan'ın Zagatala ilinde bulunan Aliabad İslam Medresesi 2002 yılında dinî eğitim vermeye başlamıştır. Aliabad medresesinde eğitim süresi üç senedir. Buraya orta okuldan 8 ve ya 9'cu sınıfı bitirenler dahil ola bilmektedir. Medresenin ana hedefi din görevlisi kadroları hazırlamaktır. Eğitim programı Kafkas Müslümanları İdaresi tarafından belirlenmektedir. Öğrenciler eğitim sürecinde genel dinî bilgiler, Kur'an kıraati ve Arap dili eğitimi almaktadırlar. Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlı olan bir diğer dinî eğitim kurumu ise Bakü'de bulunan "Şebnem Kızlar Medresesidir". Bu medrese de liseyi bitiren kızlara İslam dininin esaslarını ve Kur'an'ı öğretme amacıyla açılmıştır. Şebnem Kızlar medresesi Dinî İdarenin Müftüler Şurasının kararıyla 2003 senesinde tesis edilmiş ve din eğitim faaliyetine devam etmektedir.⁵⁸

Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi dinî eğitim (dinî maariflendirme) çalışmalarından bir diğeri, yaygın din eğitimi alanında yürütülen faaliyetlerdir. Bu çalışmalar da, ortaokul ve üniversite, dinî icmalar veya cezaevlerini de kapsamak üzere Dinî Komite ve Yerel Yürütme Kurumları tarafından düzenlenen konferans ve seminerlerdir. Örneğin 2015 yılında "Geleneksel İslam Değerleri ve Çağdaşlık" konusunda iki günlük bölgesel konferanslar Azerbaycan'ın bütün merkezi eyaletlerinde düzenlenmiştir. Sayısı 19'a ulaşan bu konferanslara yaklaşık olarak 8 bin kişinin katılması sağlanmıştır. Söz konusu konferanslarda ilahiyat alanında uzmanlaşmış bilim adamları konuşmalar yapmışlardır. Uzman kişiler bölgelerde "dinî radikalizmle mücadele ve dinî hoşgörünün sağlanması" başlıklı konuşmalarıyla ve birçok dinî konularda yerli halkı bilgilendirerek benzeri konularda toplumun aydınlanmasını sağlamışlardır. Nitekim bu gibi çalışmalara 87 eğitim kurumu, çeşitli meslek sahipleri ve emniyet görevlilerinin de katılımı seminerlere yoğun ilginin ispatıdır. Ayrıca Dinî icmaların gerçekleştirdiği projeler kapsamında düzenlenen eğitici bölgesel toplantılar, seminer, konferans ve panellerin sayısı 300'e ulaşmış ve 10 binden çok kişinin bu toplantılara katılımı sağlanmıştır.⁵⁹ Bu konferans-

58 Samadov, *Azerbaycan'da Din Eğitimi*, 82-83.

59 Mübariz Gurbanlı, *Dövlət və Din: İctimai Fikir Toplusu* (Bakı: DKİDK Yay., 2016), 10.

larda dinî radikalizmi doğuran nedenler ve sonuçları, radikalizmin zararları, dinî hoşgörünün zaruretleri, bireysel ve toplumsal hak ve sorumlulukların farkındalığı gibi eğitici konuşmalar ve tartışmalar yapılmıştır.

Azerbaycan'da faaliyet gösteren çeşitli Sivil Toplum Kuruluşları (STK) da, yaygın dinî eğitime katkıda bulunmaktadır. STK'lar çeşitli toplumsal projeler kapsamında konferans, seminerler veya dinî yayınlar aracılığıyla dinî bilgilendirme faaliyetleri yürütmektedirler. Fakat sivil toplum kuruluşlarının tarihi uzun bir geçmişe sahip değildir. Çünkü Sovyet döneminde Azerbaycan'da sivil toplum kuruluşlarının söz konusu olması mümkün değildi. Sovyet rejimi, devlet kurumları haricinde her hangi bir toplumsal örgütlenmeyi yasaklıyordu. Bağımsızlıktan sonra, sivil toplum kuruluşları kurmak ve bunlara üye olmak serbestliği yasallaştırılmıştır. Sivil toplumların kuruluşlarının tesis edilmesi, kapatılması, faaliyet alanları ve sorumlulukları, 13 Haziran 2000 yılında kabul edilen "Geyri-Hükümet Teşkilatları (ictimai birlikler ve fonlar) Hakkında Azerbaycan Respublikası'nın kanunu ile düzenlenmektedir."⁶⁰ İlgili kanunda, bu teşkilatların "ictimai birlikler ve yardım fonları ile sınırlı"⁶¹ olduğu belirtilmiştir. "*Geyri Hükümet Teşkilatları*" (GHT) adı verilen bu kuruluşlar çeşitli yönlerde faaliyet göstermektedir. Bu kuruluşların direk yaygın dinî eğitim verme yetkileri bulunmamaktadır. Fakat yardım fonları ve geleneksel-manevi değerlerin tebliği adı altında dinî eğitime katkıda bulunmaktadır.⁶² Bunların yaygın dinî eğitim alanındaki çalışmaları, genellikle dinî aşırılıkla mücadele ve geleneksel, milli-manevi değerlerin yaygınlaştırılması konusunda konferanslar düzenlemek veya bu konuları içeren kitap ve dergiler yayınlamaktan oluşmaktadır.

Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, devletin dünyevi (laik) olduğunu kesin karara bağlamıştır. Eğitim sistemi de aynı zamanda dinden ayrı olma niteliğine kavuşturulmuştur. Azerbaycan Anayasası ve "AC-DİÖHK"da din-devlet, din-siyaset ilişkilerini düzenleyen ilgili yasalar, ülkede yaşayan vatandaşların tüm dinî hak ve özgürlüklerini, temel insan

60 Geyri-Hükümet Teşkilatları Hakkında Azerbaycan Respublikasının Kanunu (GHT-HARK), Madde: 1.1.

61 GHTHARK, Madde: 1.2.

62 Gençliye Yardım Fonu (GYF), Milli Değerlerin Tebliği İctimai Birliği ve b. bunlara örnek verilebilir.

hak ve özgürlüklerini içeren uluslararası sözleşmelere mutabık şekilde düzenlenmiştir. Bu nedenle ülkede mevcut olan bütün dinler, din özgürlüklerinden ve devletin finansal yardımlarından eşit oranda yararlanabilmektedirler. Buna rağmen, dünyevi bir eğitim sisteminin benimsetilmesi, görüldüğü kadarıyla bugüne kadar ortaokullarda din eğitiminin verilmesine engel teşkil eden temel faktördür. Azerbaycan Hükümeti, din eğitimi ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik üniversite ve yüksekokullarda din eğitimi vermekle yetinmektedir.

Dinî radikalizmle mücadele kapsamında, dinî itikat özgürlüğünü teminat altına alan yasalara bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler genel olarak, Azerbaycan vatandaşı olmayanların ve dinî eğitimini yurt dışında alan Azerbaycan vatandaşlarının dinî faaliyetlerde bulunmasını sınırlandırmıştır. Fakat bu yasa değişiklikleri dinî alanda ortaya çıkan sorunların giderilmesine yönelik düzenlemelerdir. Dinî radikalizm tehlikesi ortadan kaldırıldıktan sonra böyle kısıtlamalar kaldırılabilir. Sonuç olarak, uygulamada bazı sorunların yaşanmasıyla beraber, Azerbaycan Anayasası ve ilgili yasaların, dinî inanç ve ibadetlerle ilgili hak ve özgürlükleri yeterli düzeyde güvence altına aldığı söylenebilir.

Kaynakça

Albayrak, Halis. "Azerbaycan'da Din", *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri*. ed. Ömer Turan. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Aliyev, Rafiq. *Din ve Devlet*. Bakı: İrşad Neşriyatı, 2004.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası. II cilt. Bakı: Lider Neşriyat, 2005.

Azerbaycan Respublikası Devlet-Din Münasibetlerini Tenzimleyen Resmî Senedler. Bakı: DKİDK Yayınları, 2015.

Azerbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun Yayınları, 2005.

Babaşlı, Memmedali. "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycanda Din-Devlet İlişkileri". *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkı Sempozyumu* (31 Mayıs-1 Haziran 2007). ed. İsmail Hakkı Göksoy-Nejdet Durak. Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.

Bedford, Sofie. "İslamic Activism in Azerbaijan: Repression and

Mobilization in Post-Soviet Context". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Stockholm, 2009.

Benningsen, Alexandre K. "Sovyetler Birliği'nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler". *Çöküş Öncesi Sovyetler Birliği'nde İslamiyet ve Müslümanlar*. çev. İsmail Orhan Türköz. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Cemiyet ve Din 09 (242). Bakı: DKİDK Yayınları, 2014.

Cornell, Svante E. *The Politicization of Islam in Azerbaijan*. Washington: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2006.

Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi Bülteni 1. Bakı: DKİDK Yayınları, 2003.

El-Felah, Adil Abdulla. *Haydar Aliyev ve Milli Menevi Deyerler*. Bakü: Gismet, 2007.

Guliyeva, Vefa. "Müselman Ruhanilerinin Azerbaycan Çar Rusyasının Müstemlekecilik Siyasetine Karşı Apardıkları Mübarezeye Türkiye'nin Münasebeti". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 25 (Erzurum: 2004).

Gurbanlı, Mübariz. *Dövlət ve Din: İctimai Fikir Topplusu* 01 (42). Bakı: DKİDK Yayınları, 2016.

Gurbanov, Abbas. "Azerbaycan'da Şeyhulislamlık". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Hasanov, Behram. *Azerbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Kafkas Müslümanları Dinî İdaresinin Nizamnamesi (KMDİN). Madde: 3.1. Bakı: QMİ Yayınları, 2009.

Muradova, Bahar. "Azerbaycan'da Multikulturalizm Devlet Siyasetinin Prioritet İstikametidir". *Haydar Aliyev İrsi ve Multikultural Değerler*. Bakı: Azərneşr, 2016.

Mustafayev, Gadim. *XX Esrin Evvellerinde Azerbaycan'da İslam İdeologiyası ve Onun Tengidi*. Bakı: Maarif Neşriyyatı, 1973.

Robbers, Gerhard. "Almanyada Din-Devlet İlişkisi". *AB Ülkelerinde*

Din-Devlet İlişkisi. ed. Ali Köse-Talip Küçükcan. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.

Samadov, Elsavar. "Azerbaycan'da Din Eğitimi". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.

_____. "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Din ve Devlet İlişkileri: Yasal ve Kurumsal Çerçeve". *Azerbaycan'da Din ve Kimlik*. ed. Sevinç Alkan Özcan-Vügar İmanbeyli. İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Sezgin, Abdulkadir. "Eski Sovyetler Birliği'nde ve Azerbaycan'da Dinî Hayat". *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.

Taştan, Abdolvahap. "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 25. Ankara, 2003.

US International Religious Freedom Report for 2012, United States Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights and Labor, s. 1-3

Yunusov, Arif. Azerbaycan'da İslam. Bakı: Sulh ve Demokratiya İnstitutu Neşriyatı, 2004.

Zulfukarlı, Maharram. *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*. Bakı: y.y., 2002.

2012 International Religious Freedom Report (Azerbaijan Executive Summary), USA State Department, <http://www.state.gov/documents/organization/208502.pdf>, (26.07.2016).

<http://scwra.gov.az/pages/181/>? (Azerbaycan Cumhuriyeti Dinî Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi resmi internet sitesi), (14.02.2017).

<http://www.president.az/articles/10843> (Azerbaycan Cumhurbaşkanının resmi internet sitesi), (erişim: 14.02.2017).